

چکیده

این مطالعه جهت معرفی کتب مذهبّ دورهٔ قاجاریه ارایه شده است. مؤسسهٔ کتابخانه و موزهٔ ملی ملک، بزرگ‌ترین موزهٔ خصوصی و وقفی کشور، دارای بیش از ۱۹هزار عنوان نسخهٔ خطی است که تعداد زیادی از این کتب دارای تزیینات و تذهیب‌هایی نفیس و قابل‌توجّه هستند. در این میان نسخه‌های بسیاری متعلّق به دورهٔ قاجاریه بوده که دارای ارزش هنری والایی است. از میان کتب موجود در مؤسسه، مربوط به دورهٔ قاجاریه، تعدادی انتخاب و به شرح ذیل طبقه‌بندی گردیدند: کتاب‌های دینی، ادبی، علمی و فرهنگی و هر گروه از این کتاب‌ها، از نظر نقوش، ترکیب‌بندی، تزیینات متون، حواشی و سرلوح در صفحات آغازین، میانی و پایانی بررسی و مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند. کتاب‌های دینی به دلیل تقدّس، مورد توجه و سفارش بسیاری از افراد بوده و اغلب دارای تذهیب و ارزش‌های زیبایی‌شناسی قابل‌توجّه و بررسی هستند. کتب ادبی بسته به سفارش‌دهنده و اهمیت متن ادبی از شاهکارهای تذهیب این دوره محسوب می‌گردند. در مورد کتب علمی و فرهنگی به دلیل اهمیت متن، توجه کمتری به تزیین آنها شده‌است.

واژگان کلیدی:

هنر ایران، تذهیب، کتب مذهبّ، دورهٔ قاجاریه، مؤسسهٔ کتابخانه و موزهٔ ملی ملک.

معرفی تذهیب کتب در دورهٔ قاجار

بر اساس آثار مؤسسهٔ کتابخانه و موزهٔ ملی ملک

عاطفه شفیع۱*

مقدّمه:

تزیین و آرایش کتاب، از نگارگری و تذهیب گرفته تا جلدسازی، از جمله هنرهای مورد توجه هنرمندان در طول دورهٔ اسلامی بوده است. مؤسسهٔ کتابخانه و موزهٔ ملی ملک، نسخه‌های خطی نفیس و ارزشمند بسیاری را در گنجینه خود دارد که تعداد زیادی از این نسخ از نظر تذهیب ویژگی‌هایی درخور توجّه و بررسی و تجزیه و تحلیل دارند. در این پژوهش ویژگی‌های تذهیب کتاب‌های دورهٔ قاجار بر اساس کتب مذهبّ موجود در این مؤسسه بررسی و تجزیه و تحلیل می‌شوند. متأسفانه بسیاری از مؤلّفین و محققین از پرداختن به هنر دورهٔ قاجار، به ویژه تذهیب، سرباز زده، چنین عنوان می‌دارند که تذهیب این دوره، ویژگی‌های خاص و درخور توجهی ندارد، در حالی که پس از بررسی اجمالی، اهمیت پرداختن به تذهیب این دوره، بیش‌ازپیش روشن خواهد شد.
روش تحقیق در این پژوهش، به صورت میدانی (بررسی کتب) و کتابخانه‌ای است؛ کتاب‌های دورهٔ قاجاریه در سه گروه کلی کتاب‌های دینی، ادبی و علمی و فرهنگی طبقه‌بندی سپس از نظر تذهیب در صفحات مختلف بررسی و تجزیه و تحلیل شده است.

معرفی ویژگی‌های تذهیب کتاب‌های دینی

کتاب قرآن به دلیل تقدّس و اهمیتی که داشته بیش از کتب دیگر تذهیب شده و شامل چندین صفحهٔ مذهبّ است. اکثر قرآن‌ها شامل صفحات مذهبّ آغازین، میانی، پایانی، صفحات پیشواز، بدرقه و فهرست سوره‌هاست.

مشخصات کلی

نوع خط مورد استفاده برای نگارش متن کتاب‌ها، خط نسخ (اکثراً نسخ ایرانی) به شیوهٔ نگارش دفتری است. «بیشتر نسخه‌های خطی دورهٔ قاجار -به ویژه نیمهٔ اوّل- با خط نسخ کتابت شده‌اند… و به اعتبار شهرت میرزا احمد نیریزی بوده است که اسلوب نسخه‌نویسی و خط او پیروان زیادی در سده‌های ۱۲-۱۴ه‍.ق داشته است»(مایل هروی، ۱۳۸۰: ۱۳۹). نوع کاغذ استفاده شده، دست‌ساز و ظریف مثل ترمه و در مواردی معدود فرنگی (نخودی رنگ) است. اکثر کاغذها آهاردار (در بیشتر نمونه‌ها آهار صمغ عربی که به رنگ شیری یا کرم روشن است) مهرخورده^۱ هستند. در این دوران به دلیل وجود انواع کاغذ، محدودیتی در قطع کاغذ وجود نداشته و از کوچکترین تا بزرگترین ابعاد و فرم‌های مختلف (۴، ۶، ۸… گوش. طوماری و…) استفاده می‌شده است.

۹۷

در ابتدا برای تمام نسخه‌های مورد بررسی، شناسنامه

تذهیب تهیه گردیده که یک نمونه آن در ذیل آمده‌است.

جدول شمارهٔ۱: شرح ویژگی‌های تذهیب کتب دینی (جدول ویژگی‌های تصویر شمارهٔ ۱)

نام محل نگهداری اثر	قرآن. کتابخانهٔ ملی ملک؛ شمارهٔ ثبت: ۴۸
نام کاتب و تاریخ کتابت	غلامعلی‌بن‌محمدرحیم‌اصفهانی ۱۲۷۱ه‍.ق.
مشخصات خط	خط نسخ؛ شیوهٔ نگارش: دفتری؛ دانگ قلم: کتابت جلی؛ به صورت سواد و مطلا نویسی
تزیینات درون متن صفحهٔ آغازین	میان سطور طلاندازی دندان‌موشی مذهبّ مرصع؛ علائم وقف شنگرفی؛ پایان آیات با شمسه‌های مذهب مرصع؛ دارای حاشیهٔ همگام زنجیره‌ای و دو حاشیهٔ مذهبّ مرصع قاب‌قابی با نقوش اسلیمی و ختایی بر زمینهٔ لاجورد و طلایی
تزیینات حاشیهٔ صفحهٔ آغازین	دارای حاشیهٔ زنجیره‌ای؛ حاشیهٔ مادر با نقوش ختایی ریسه‌ای رنگین بر زمینهٔ لاجورد و طلایی در قالب قاب‌های تزنجی متنوع، مجدول مطلای محرر همراه با شرفه لاجورد و طلایی
تزیینات بالای صفحهٔ آغازین	دارای سرسورهٔ مذهبّ مرصع؛ مطلانویسی در قالب ترنج و سرترنج و لچک، با حاشیهٔ همگام زنجیره‌ای و حاشیهٔ مذهبّ مرصع با اسلیمی‌های طلایی مزدوج بر زمینه لاجوردی
تزیینات صفحات پیشواز و بدرقه	دعای پیشواز در دو صفحه به خط رقاع طلایی درون ترنج و دو سرترنج لاجوردی با حاشیه‌بندی قرمز رنگ درون فضای طلایی مذهبّ مرصع با گل‌های رنگین و چهار لچکی لاجوردی و طلایی، مجدول رنگین همراه با حاشیهٔ مذهبّ مرصع با نقوش ختایی ریسه‌ای و قاب‌های طلایی و در نهایت کمند مطلای محرر. دعای ختم در ادامهٔ سوره‌ها به صورت ساده کتابت گردیده است.
تزیینات صفحهٔ فهرست سوره‌ها	نام سوره‌ها در دو صفحه درون تقسیم‌بندی‌های شمسهٔ هشت و چلیپا، به خط رقاع طلایی همراه با نقوش حل‌کاری بر زمینهٔ شمسهٔ هشت لاجوردی‌رنگ نگارش شده است. فضای چلیپایی قرمز و طلایی همراه با کتیبهٔ عنوان مذهبّ مرصع ترنج و سرترنج و حاشیهٔ مادر با نقوش ختایی ریسه‌ای طلایی و مرکز رنگین بر زمینهٔ کاغذ؛ در پایان کمند مطلای محرر.
تزیینات سرسوره‌ها	عنوان رقاع مطلانویسی همراه با نقوش حل‌کاری بر زمینهٔ ترنج لاجوردی رنگ، همراه با سرترنج و لچکی‌های رنگین و در سطر پایانی سوره گل‌های حل‌کاری در میان کلمات پایانی.
تزیینات پایان آیات، محل حزب و جزء و… و رکابه	پایان آیات به صورت گل پنج‌پر با سایهٔ قرمز و سبز و گل چهارپر آبی در مرکز آن همراه با نقطه‌های آبی رنگ و خواص سوره‌ها به خط رقاع طلایی درون قاب سرترنجی شکل لاجورد و طلایی در گوشهٔ بالای حاشیه.
تزیینات صفحهٔ سوم و چهارم	میان سطور طلاندازی دندان‌موشی، دارای جدول‌های رنگین و حاشیهٔ مذهبّ مرصع با نقوش ختایی ریسه‌ای طلایی، مرکز گل‌ها و قاب‌های اسلیمی رنگین و حاشیهٔ کمند مطلای محرر
تزیینات بقیهٔ صفحات	دارای جدول‌های رنگین و شرفه طلایی درون حاشیه ساده و حاشیه کمند مطلای محرر
تزیینات صفحهٔ آخر	همانند صفحات میانی مجدول رنگین و شرفهٔ طلایی؛ بعد از اتمام متن تقدیم، تزیین باقی فضای متن با نقوش ختایی گردان طلایی و مرکز گل‌های رنگین(مرصع)
شهرت انتساب	برحسب فرمایش محمد قلیخان ایلیخانی مملکت فارس
قطع و تعداد صفحات	۱۸،۵ × ۱۱ سانتی‌متر. ۲۴۹ برگ ۱۹ سطری

^[*] عضو هیأت علمی دانشگاه سمنان، دانشکدهٔ هنر

Shafiee_at12@semnan.ac.ir

ویژگی‌های تذهیب صفحات آغازین

«صفحات آغازین در قرآن‌ها، معمولاً شش صفحه است: صفحه پیشواز یا دعای قبل از تلاوت قرآن، صفحه بدرقه یا دعای ختم تلاوت، صفحات فهرست سوره‌ها، صفحه افتتاح که خود شامل سوره فاتحه‌الکتاب و صفحه اول سوره بقره (قرینه صفحه سوره فاتحه) است» (ذابح، ۱۳۸۸).

تذهیب درون متن

«به میزان فضای اصلی یک اثر، که به‌وسیله اولین جدول ساده محاط می‌شود، متن می‌گویند» (ذابح، ۱۳۸۸). در آثار، فضای متن، معمولاً یک سوم تا یک ششم از کل فضای صفحه را به خود اختصاص داده است. در اکثر گونه‌ها، سوره فاتحه و بقره در شش سطر، به خط نسخ و در مواردی نستعلیق به رنگ مشکی، با علایم تجویدی شنگرفی کتابت شده‌اند. میان سطور طلاندازی^۱ شده و دور آن به صورت ساده یا دندان‌موشی^۲ محرر^۳ شده است. در نسخه‌های نفیس‌تر، روی طلاندازی‌ها نقوش^۴ ختایی ظریف رنگین اجرا گردیده است. (تصویر شماره ۱ و شکل شماره ۲) در قرآن‌هایی که ترجمه دارند، فضای بیشتری بین سطور قرار داده شده و بعد از کتابت متن ترجمه به خط نستعلیق یا شکسته نستعلیق خفی به رنگ شنگرف، جدول‌هایی باریک با خطوط افقی طلایی‌رنگ رسم گردیده است (مجدول مطالی محرر). (تصویر شماره ۲) در این دوران توجهی خاص به اجرای علایم پایان آیات به صورت‌های متنوع شده است: گاه به صورت دایره‌های طلایی محرر با خطوط و نقطه‌های رنگین و گاه به صورت خطوط گره‌دار یا گل‌های طلایی چندپر (۶ و ۸ و...) یا شکل‌هایی متنوع چون دواپر حلزونی شکل، فرم بته جقه و... رنگ غالب علایم، طلایی محرر مشکی همراه با نقطه‌ها و سایه‌های رنگین (سبز، آبی، بنفش، شنگرف) است. (شکل شماره ۳) دور فضای متن، برای جداسازی فضای متن از دیگر فضاها، حاشیه‌ای ساده اجرا می‌شود سپس حاشیه‌ای پهن، در سه یا چهار طرف به صورت بازوهای عمودی و افقی (به استثنای طرف بالایی) اجرا می‌گردد. حاشیه‌ای مذهب مرصع نیز با نقوش ختایی طلایی و رنگین یا اسلیمی طلایی بر زمینه‌های طلایی، لاجورد، مشکی و یا خود کاغذ نقش شده‌اند. (تصاویر شماره ۱ و ۲ و ۳)

تزئینات بالای متن

در تزئینات بالای صفحات آغازین قرآن‌های این دوره، سرلوح و کتیبه سرسوره مذهب مرصع به چشم می‌خورد. سرلوح، فضای مربع یا مربع مستطیل شکلی است که در بالای کتیبه سرسوره و فضای متن قرار گرفته است و در اکثر موارد به حاشیه کمند^۵ ختم می‌شود و به همین دلیل در بعضی موارد خیلی کشیده است (تصویر شماره ۲). سرلوح‌های قاجاریه از لحاظ نقوش و ترکیب‌بندی دارای تنوع زیاد و اغلب موارد در قالب کلی نقش گنبدی چندتایی (۲، ۳، ۴ و...) هستند. گاهی فضای گنبدی با نوارهای مثلثی نامنظم تقسیم‌بندی شده است (تصاویر شماره ۲ و ۳) و در اکثر موارد فرم گنبدی با دو لچکی همراه است. (تصویر شماره ۳) معمولاً میان فرم گنبدی، اسلیمی ماری^۶ پیچیده و متکلفی نقش شده که فرم‌های ترنجی و گنبدی بعدی اطراف آن شکل گرفته است. (شکل شماره ۱) (۷) فضاها به صورت یک‌درمیان با رنگ زمینه طلایی، لاجوردی و یا رنگ خود کاغذ، رنگ‌آمیزی و ازهم جدا گردیده‌اند. نقوش شامل انواع گل‌های ختایی و انواع اسلیمی‌هاست. (شکل شماره ۱)

از دیگر تزئینات بالای متن که در دوره قاجار در تمام نسخه‌ها استفاده شده، کتیبه سرسوره مزدوج است. در بعضی نسخه‌ها که ساختار کلاسیک و سنتی‌تری دارند، فضای بالای متن فقط شامل کتیبه سرسوره و سپس حاشیه مادر است و سرلوح و تزئین دیگری ندارد. (تصویر شماره ۱) در صورتی که در دیگر نمونه‌ها بعد از کتیبه سرسوره، سرلوحی به فرم گنبدی اجرا گردیده است. کتیبه سرسوره به صورت مزدوج در بالا و پایین فضای متن اجرا شده است. کتیبه بالایی حاوی نام سوره (سرسوره) و کتیبه پایینی حاوی بخشی از آیه‌ای از قرآن همچون «لا یمسه الا المطهرون» و... است و چون از لحاظ تزئینات و نقش و رنگ دقیقاً شبیه هم هستند، کتیبه مزدوج نامیده می‌شود.

تذهیب حاشیه

حاشیه مادر (اصلی) پهن‌ترین حاشیه در فضای صفحه یک اثر است که فضای متن، کتیبه و سرلوح را احاطه کرده است. در نسخه‌هایی که دارای سرلوح است حاشیه در سه طرف صفحه به جز بالا اجرا گردیده که حاشیه طرف بیرونی دارای پهنای بیشتر است. (تصاویر شماره ۲ و ۳) در صفحه‌بندی‌های سنتی و کلاسیک، چون سرلوحی وجود ندارد، حاشیه طرف بالای صفحه (بالای کتیبه سرسوره) نیز رسم گردیده است. در این صفحات معمولاً پهنای حاشیه

سه طرف بیرونی، بالا و پایین برابر است. (تصویر شماره ۱) نقوش مورد استفاده در حاشیه انواع اسلیمی‌های طلایی و ختایی‌های رنگین در فرم‌ها و ترکیب‌هایی متنوع یا طرح قاب‌قابی است. گاهی نیز به صورت دو بند ختایی طلایی با گل‌های شاه‌عباسی، گل‌سرخ (خورشیدی ۱۲ پر) و لوتوس‌های درشت رنگین (مذهب مرصع) یا اسلیمی طلایی بر زمینه کاغذ رسم گردیده‌اند. رنگ غالب زمینه در اکثر نسخه‌ها، دو رنگ طلایی و لاجوردی است. بعد از حاشیه کمند، شرفه‌های لاجوردی و طلایی، به دلیل فضای باقیمانده کم و باریک، به صورت کوتاه اجرا شده‌اند. (تصاویر شماره ۱ و ۲) در دوره‌های قبلی فضای خالی دور حاشیه زیاد بوده و شرفه‌ها بلند و کشیده رسم می‌شدند، در این دوران هنرمند نهایت استفاده از فضای صفحه را کرده، فضای خالی (منفی) بسیار کم و باریک بوده و به همین دلیل شرفه‌ها کوچک و کوتاه رسم گردیده‌اند.

تذهیب صفحات پیشواز، بدرقه و فهرست سور

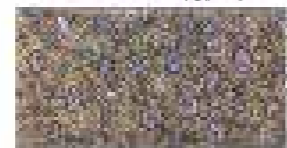
تمام قرآن‌ها صفحات پیشواز و بدرقه و فهرست سوره‌ها را ندارند. در تعدادی دعای آغاز و ختم به صورت ساده در شروع و پایان سوره‌ها با مرکب مشکی کتابت گردیده و در مواردی دارای تزئینات درخور توجهی هستند. در قرآن‌های بررسی شده، در میان آنهایی که دارای صفحه پیشواز (دعای قبل از تلاوت) و بدرقه (دعای بعد از تلاوت قرآن) هستند، فرم و تزئین کلی بدین شرح است: صفحه از بخش متن و حاشیه تشکیل شده، متن با فرم ترنج بزرگ با سرترنج و گاهی لچکی، همراه با گل‌های رنگین و انواع اسلیمی‌ها بر زمینه طلایی، لاجوردی یا خود کاغذ تزئین شده است. متن به خط رقاغ به صورت مطلا یا رنگه‌نویسی در ترنج مرکزی زمینه طلایی، دارای حاشیه‌های گره‌ای و جدول‌های رنگین کتابت شده است، حاشیه نیز مذهب مرصع است. (تصویر شماره ۷)

ترکیب کلی که برای تزئین صفحه فهرست سوره‌های قرآن استفاده شده بدین شرح است: صفحه دارای دو بخش کلی متن و حاشیه است. متن با جدول‌های عمودی و افقی به مربع‌های کوچک معمولاً به فرم شمسه هشت و چلیپا تقسیم‌بندی شده است. عناوین به خط رقاغ مطلانویسی و یا با دو رنگ طلایی و رنگین (یک در میان) بر زمینه مربع یا شمسه هشت لاجوردی یا طلایی‌رنگ نوشته شده و فضای چلیپایی یا جداول بین مربع‌ها با گل‌های رنگین بر زمینه طلایی یا لاجوردی تزئین گردیده است. (تصویر شماره ۴)

شکل شماره ۱. انواع نقوش مورد استفاده در کلیه آثار

۱. نقش ختایی بداهه

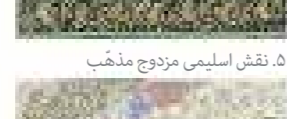
۲. نقش ختایی افشان

۳. نقش ختایی الماس‌نشان

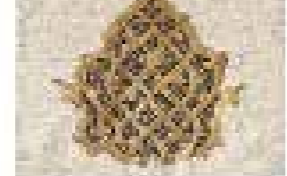
۴. نقش ختایی مذهب هرصع

۵. نقش اسلیمی مزدوج مذهب

۶. نقش اسلیمی

۷. اسلیمی ماری

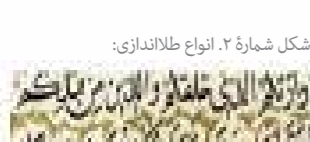
شکل شماره ۱. انواع نقوش مورد استفاده در کلیه آثار

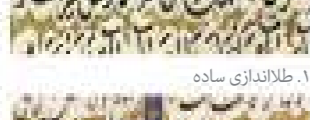
۱. نقش ختایی بداهه

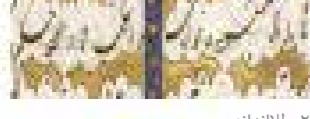
۲. نقش ختایی افشان

۳. نقش ختایی الماس‌نشان

۴. نقش ختایی مذهب هرصع

۵. نقش اسلیمی مزدوج مذهب

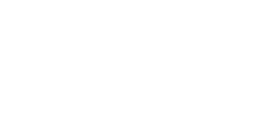

۶. نقش اسلیمی

۷. اسلیمی ماری

شکل شماره ۳. چند نمونه از علایم پایان آیات:

شکل شماره ۳. چند نمونه از علایم پایان آیات:

تذهیب صفحات میانی

در مجموع تذهیب صفحات میانی بدین شرح است: فضای متن، مجدول مطلای محرر، سپس حاشیه ساده و در نهایت کمند مطلای محرر. در نمونه‌های ساده‌تر، متن بدون جدول کشی، با اشغال فضایی بیشتر در صفحه ساده و بدون تزیین، با عناوین سوره به رنگ شنگرفی کتابت گردیده است (تصاویر شماره ۵ و ۶ و ۷). در حاشیه نشان‌هایی مربوط به محل حزب، جزء و...، خواص سوره‌ها، رکابه ۱ و... به چشم می‌خورد. نشان‌هایی کوچک برای رکابه در گوشه سمت چپ پایین کاغذ در قالب قاب‌های اسلیمی طلائی یا طلااندازی‌هایی به فرم‌های مختلف چون بته‌جقه و... (تصویر شماره ۵)، نشان‌های گوشه بالای حاشیه معمولاً برای خواص یا نام سوره، به صورت قطری و مورب به فرم‌هایی مختلف چون ترنج و سرترنج طلائی، همراه با شرفه یا دو برگ طلائی که با هم گوشه بالا را احاطه کرده‌اند با عناوینی به خط رفاع طلا یا شنگرفی. تزیینات مربوط به محل حزب و جزء و... به صورت نشان‌های متنوع در قالب نشان‌های ترنج و سرترنجی (یعنی شکل لوزی مانند کنگره‌دار (هروی، ۱۳۸۰: ۲۴۸)) همراه با شرفه‌های بلند لاجوردی یا طلائی و عناوین رفاع مطلائی بر زمینه لاجوردی یا حاشیه طلائی (تصویر شماره ۶) نقش شده‌اند. «در اکثر قرآن‌ها این علامات و نشان‌ها شبیه هم هستند و خواننده از روی شکل آنها می‌تواند تشخیص دهد برای چه منظوری است.» (Al- Quran, ۲۰۰۶: ۷۸)

در نسخه‌های شاهانه در وسط حاشیه بالایی (در همه صفحات یا چندین صفحه آغازین یا پایانی) نشانی به صورت فرمی ترنجی شکل به رنگ‌های لاجوردی و طلائی رسم گردیده و نام و القاب شاه به خط رفاع به صورت مطلا نویسی (و یا نام کتاب) درون آن نوشته شده است. (تصویر شماره ۸) در بعضی صفحات در حاشیه بیرونی و پایینی، تحشیه‌نگاری‌هایی که معمولاً مربوط به خواص و شأن و فضیلت آن سوره است به خط نسخ یا نستعلیق به صورت سوادنویسی خفی سطری یا مورب‌نگاری کتابت و میان سطور طلااندازی شده است. طلااندازی‌ها به‌تنهایی و یا همراه با جدول و حاشیه‌بندی رنگین (شنگرف یا لاجوردی) فرم‌های مختلفی چون محرابی، ترنجی کشیده، درخت سرو، بته‌جقه و... به صورت مرصع یا مطلائی همراه با شرفه شکل داده است. (تصویر شماره ۵)

تذهیب صفحه پایانی

صفحه پایانی معمولاً تزییناتی شبیه صفحات میانی دارد و به صورت مجدول رنگین و طلائی، حاشیه ساده، کمند طلائی یا مشکی گاهی همراه با شرفه‌های طلائی است. در اکثر نسخه‌ها اهمیت بیشتری به صفحه پایان داده شده است و میان سطور طلااندازی گردیده، کتیبه‌های سرسوره‌ها مذهب مرصع و حاشیه دارای تزیین است. گاهی بعد از پایان مطالب، باقی صفحه با نقوش ختایی مذهب و گاه مرصع تزیین گردیده است. (تصویر شماره ۹) «کاربرد صفحه تقدیم در دوره قاجار که شامل ذکر نام سفارش‌دهنده درون شمسه یا ترنج است، بسیار کم شده و اکثراً نام سفارش‌دهنده در صفحه خاتمه ذکر گردیده است» (رهنورد، ۱۳۸۶: ۱۳۹). در قرآن‌هایی که ترقیمه دارند، صفحه پایانی، صفحه ترقیمه و تقدیم است. پایان مطلب یعنی ترقیمه شامل زمان و مکان کتابت و نام و نشان کاتب و... یا مطالبی در مورد سفارش‌دهنده، مدح شاه و بزرگان و تقدیم نسخه به آنهاست و به طور معمول به دو صورت کتابت گردیده: «اندازه سطرهای مربوط به ترقیمه با قیاس به اندازه سطور متن از دو سوی کمتر شده و ترقیمه را در چهارچوبی مستطیل شکل می‌نوشتند و یا به صورت لچکی (که در اکثر نسخه‌ها به چشم می‌خورد) است. بدین صورت که علاوه بر کم کردن اندازه سطرهای مذکور، واژه‌ها و عبارات را به گونه‌ای کتابت می‌کردند که از مجموع آنها شکل هندسی مثلث یا گنبدی حاصل می‌آید» (هروی، ۱۳۸۰: ۲۱۷).

نکته‌ای که باید بدان اشاره کرد تفاوت دیگر کتب دینی مثل کتب ادعیه (انواع دعاها، صحیفه سجادیه و...) با قرآن‌ها است. تفاوت‌هایی چون تزیین صفحات آغازین. در دیگر کتب دینی فقط صفحه آغاز مطالب دارای سرلوح است که در برخی نمونه‌ها برگ سمت چپ است. در مواردی که شروع مطالب از برگ سمت راست است، صفحه روبه‌رویی آن فقط فضای متن و حاشیه را دارد، به همین دلیل فضای متن آن بلند و کشیده‌تر است و نوعی بی‌قرینگی با صفحه روبه‌رویی و دارای سرلوح دارد. دیگر صفحات آغازین پیشواز و بدرقه و فهرست سور نیز مختص به قرآن‌هاست و در دیگر کتب دینی (و نیز کتب علمی و ادبی) دیده نمی‌شود. نشان‌ها و تزیینات محل حزب، جزء و... نیز مختص به قرآن‌هاست.

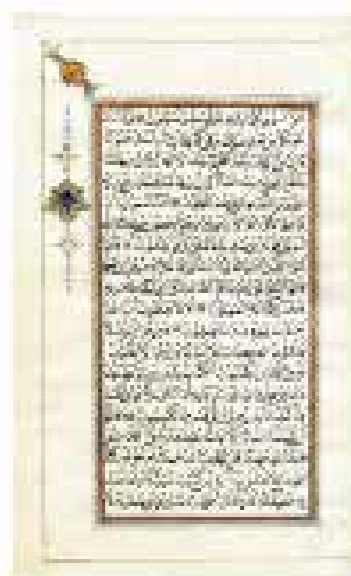
تصویر شماره ۳. قرآن ۱۲۳۴ ه.ق. موزه ملی ملک شماره ثبت: ۴۱.

تصویر شماره ۲. قرآن. ۱۲۸۵ ه.ق. کتابخانه ملی ملک،

تصویر شماره ۱. قرآن. ۱۲۷۱ ه.ق. شماره ثبت: ۴۸

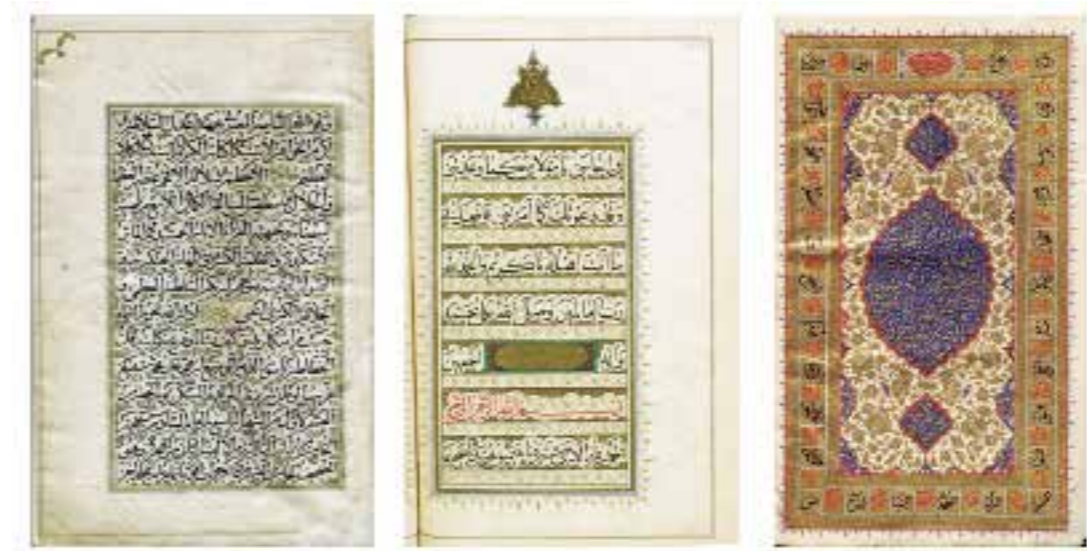
تصویر شماره ۶. قرآن. ۱۲۹۷ ه.ق. کتابخانه ملی ملک، شماره ثبت: ۴.

تصویر شماره ۵. قرآن. ۱۲۹۹ ه.ق. کتابخانه ملی ملک، شماره ثبت: ۲.

تصویر شماره ۴. قرآن. ۱۲۸۵ ه.ق. کتابخانه ملی ملک، شماره ثبت: ۴۱.

تصویر شماره ۷. قرآن. کتابخانه ملی ملک، تصویر شماره ۸. دعا. کتابخانه ملی ملک، شماره ۹. تصویر شماره ۹. قرآن. موزه ملی ملک. ۱۳۳۴. ق. شماره ثبت: ۲. ۱۲۹۹. ق. ثبت: ۵۰. ۱۳۰۸. ق.

معرفی ویژگی‌های تذهیب کتاب‌های ادبی

کتاب‌های ادبی شامل دیوان‌های شاعران قدیمی چون حافظ، سعدی و...؛ شاعران جدید و معاصر آن دوران؛ کتاب‌های داستان فارسی چون هزارویک شب، کلیله و دمنه و...؛ داستان‌های خارجی ترجمه شده و... است. در این دوران تعداد کتب ادبی مذهب بسیار زیاد است. سفارش‌دهندگان آثار، طیف وسیعی را شامل می‌شوند، از شخص شاه گرفته که خود علاقه بسیار به متون ادبی داشته و در پی کامل کردن کتابخانه سلطنتی بوده تا بزرگان، اشراف و حکام دیگر شهرها که نسخه‌ها را برای خود یا دیگر بزرگان سفارش می‌دادند. در مجموع گسترش سواد و علم‌آموزی در میان عامه مردم آن زمان، کتابت و نگارش کتب ادبی و علمی بسیاری را در پی داشته است که بسته به توان مالی و جایگاه سفارش‌دهنده معمولاً دارای تذهیب و تزیینات قابل‌توجهی نیز هستند. صفحات مذهب و قابل بررسی این کتب در بخش‌های صفحه آغازین (شروع مطلب)، صفحات پایانی و در مواردی صفحات میانی معرفی و بررسی می‌شوند.

مشخصات کلی

نوع خط مورد استفاده برای نگارش متن کتاب‌ها، خط نستعلیق و در مواردی شکسته نستعلیق به صورت نگارش دفتری است. «تعدادی از نسخه‌ها به خط شکسته نستعلیق استنساخ شده‌اند و به دلیل اعتبار

تثبیت‌شده توانایی درویش عبدالمجید طالقانی در حوزه شکسته‌نویسی نسخه نگارش‌های فارسی بوده است... و با روی کار آمدن محمدشاه، بر اثر تشویق و ترغیب او از نستعلیق‌نویسان، آثار فارسی با خط نستعلیق کتابت می‌شدند» (مایل هروی، ۱۳۸۰: ۱۴۰) و از زمان او به بعد نگارش متون با خط نستعلیق به ویژه در کتاب‌های ادبی و علمی و فرهنگی رواج پیدا می‌کند. نوع کاغذ مورد استفاده در اکثر موارد کاغذهای دست‌ساز ظریف (ترمه) با آهار صمغ عربی و گاهی فرنگی است. قطع رایج اکثر کتب، وزیری، رحلی و سلطانی (۴۰×۳۰ سانتی‌متر) است.

تذهیب صفحه آغازین

صفحه آغازین اکثر متون ادبی نیز از سه بخش اصلی متن، سرلوح و حاشیه تشکیل شده است. در متون ادبی، صفحه آغازین فقط یک برگ است. برگی که متن شروع می‌شود و برگ روبه‌روی آن فقط از دو بخش متن و حاشیه (مثل صفحات میانی) تشکیل شده است. میان سطور اکثراً طلاندازی محرر یا داندان‌موشی شده است. در کتب شعر و دیوان‌ها، ابیات، درون چندین جدول عمودی نوشته شده است. «در ساخت نسخه‌های دیوان‌ها، هر صفحه به دو ستون تقسیم می‌شده است. (تصویر شماره ۱۵) در کتابت منظومه‌های بلند هر صفحه به چهار ستون تقسیم می‌شده که کاتب، نخست ستون‌های اول و دوم و سپس ادامه ابیات را در ستون‌های سوم و چهارم کتابت

می‌نموده است» (هروی، ۱۳۸۰: ۲۱۹). در متون منشور و منظوم بین سطور و ابیات نیز جداول مطالی محرر رسم گردیده‌است. در یکی از نسخه‌های بالارش کتاب کلیله و دمنه، طلاندازه‌های دندان‌موشی مذهب مرصع میان سطور به سر حیوانات ختم شده است و بی‌ارتباط با موضوع کتاب نیست که داستان‌هایی در مورد حیوانات است. (تصویر شماره ۱۱)

فضای بالای متن شامل سرلوح و کتیبه عنوان (سرفصل) است. معمولاً یک‌سوم از فضای کل صفحه را سرلوح به خود اختصاص داده که به شکل مستطیلی بلند و کشیده، مربع و یا مستطیل‌های افقی باریک و کشیده دیده می‌شوند. در مجموع تنوع در ترکیب‌بندی و ساختار متون ادبی بیش از متون دینی است و گویا هنرمند مذهب در مورد کتاب قرآن به دلیل مقدس بودن و اهمیت خاص آن، از نوآوری زیاد در تزیین خودداری می‌کرده، در حالی که در مورد نسخه‌های ادبی هیچ محدودیتی نداشته است. فرم غالب سرلوح‌ها همان نقش گنبدی است. در زیر سرلوح، یک کتیبه عنوان و در مواردی دو کتیبه جای گرفته است که معمولاً کتیبه بالایی عنوان کتاب را در خود جای داده است و از لحاظ رنگ و تزیینات شبیه سرلوح است و با حواشی زنجیره‌ای یا بندی درون یک فضا جای گرفته‌اند. کتیبه پایینی حاوی بسم‌الله‌الرحمن‌الرحیم است. (تصاویر شماره ۱۰، ۱۱، ۱۳، ۱۴)

حاشیه مادر در قالب حاشیه‌ای پهن در طرف بیرونی صفحه، پایین (معمولاً باریک‌تر) و طرف عطف (باریک‌تر از دو حاشیه دیگر) به صورت مذهب مرصع است.

در نسخه‌هایی که ارزش هنری کمتری دارند، حاشیه ساده و فقط کمند طلایی محرر رسم گردیده است. در حاشیه‌های مذهب مرصع انواع نقوش ختایی طلایی و رنگین و اسلیمی‌های طلایی و لاجوردی بر زمینه‌های طلایی و در بیشتر نمونه‌ها بر زمینه کاغذ رسم گردیده‌اند، سپس حاشیه کمند مطالی محرر و لاجوردی گاه به صورت حاشیه گره‌ای در مواردی همراه با شرفه طلایی یا لاجوردی کوتاه رسم گردیده است. (تصاویر شماره ۱۰ و ۱۱ و ۱۴)

تذهیب صفحات میانی و پایانی

صفحات میانی و پایانی از دو بخش متن و حاشیه تشکیل شده است. در بیشتر نمونه‌ها متن به صورت ساده کتابت گردیده، دارای جدول مطالی محرر، حاشیه ساده و بدون تزیین و در نهایت کمند طلایی و لاجورد است. از نوآوری زیاد در تزیین صفحه کاملاً ساده و بدون هرگونه تزیینی است. گاهی در صفحه پایانی، آخر مطالب به صورت مثلثی نگارش شده عنوان نیز با شنگرف کتابت شده است. (تصویر شماره ۱۶ و ۱۷)

فرم ترنجی وسط حاشیه بالایی در نسخه‌های ادبی شاهانه و نفیس زیادی به چشم می‌خورد مثل نقش شیر و خورشید مزدوج و تاج طلایی در بالای حاشیه مادر (تصویر شماره ۱۲) و یا نشان ترنجی مثلثی شکل مطلانویسی مذهب، با نام مظفرالدین شاه در تصویر شماره ۱۵. رکابه در اکثر نسخه‌ها به خط نستعلیق خفی با مرکب مشکی به صورت ساده در گوشه سمت چپ پایین نگارش شده است.

تصویر شماره ۱۰. دیوان قائم مقام فراهانی. کتابخانه ملی ملک، شماره ثبت: ۵۹۶۲. صفحه آغازین. ۱۲۸۱. ق. تصویر شماره ۱۱. کلیله و دمنه. ۱۲۹۵. ق. کتابخانه ملی ملک، شماره ثبت: ۵۹۶۲. صفحه میانی. ۱۲۹۵. ق. تصویر شماره ۱۲. کلیله و دمنه. ۱۲۹۵. ق. کتابخانه ملی ملک، شماره ثبت: ۵۹۶۲. صفحه میانی. ۴۸۹۸.

شخص مترجم و... صورت گرفته است. بر روی کاغذها ردّ سطرکشی‌هایی به چشم می‌خورد که برای مشخص کردن خطوط کرسی (به صورت دفتری، ستونی یا افقی)، جدول بندی‌ها، حدود متن، سرلوح و... انجام گرفته است.

تذهیب صفحات

تذهیب صفحه آغازین تعداد محدودی از این کتب، دارای سه بخش سرلوح، متن و حاشیه است. متن به شیوه نگارش دفتری بر زمینه کاغذ کتابت شده است. اکثراً فضای بالای فرم گنبدی ساده و با چند نقش ساده ختایی طلایی تزیین شده است. در مجموع نقوش به زیبایی و ظرافت نقوش مورد استفاده در کتاب‌های دینی و ادبی نیست. رنگ‌ها نیز به ویژه طلا خلوص و شفافیت چندانی ندارد و به صورت مات، تیره و آبرنگی استفاده شده است؛ زیرا هدف اصلی تهیه چنین کتاب‌هایی چیز دیگری بوده است. سرلوح‌ها مجدول رنگین گاهی همراه با حواشی‌بندی یا گره‌ای هستند. کتیبه عنوان، طلااندازی گردیده، دارای جدول رنگین بوده و در مواردی معدود، با همان فرم ترنج و لچک مذهب مرصع شده اند. (تصاویر شماره ۱۹ و ۲۰)

در صفحات میانی معمولاً یک‌دوم تا دوسوم از فضای صفحه را فضای متن به خود اختصاص داده است. متن ساده به صورت نگارش دفتری کتابت و تصاویر و نقشه‌ها در صورت لزوم رسم یا چسبانیده شده است سپس بر اساس مسطرکشی‌ها در بیشتر نسخه‌ها، جداول مطالای محرر مزدوج و لاجوردی رسم گردیده است. حاشیه، ساده و بدون تزیین است. در نهایت کمنند مطالای محرر رسم شده است. رکابه‌ها ساده با همان خط کتابت به صورت خفی در گوشه سمت چپ پایین صفحه نگارش گردیده‌اند. در مواردی به تبعیت از کتاب‌های خارجی، کتاب به جای رکابه، شماره صفحه دارد. صفحات پایانی مثل بقیه صفحات ساده، مجدول مطالای محرر و لاجوردی، حاشیه مادر ساده و کمنند مطالای محرر دارند. در مواردی پایان مطالب به فرم لچکی نوشته شده است.

(تصاویر شماره ۱۸ و ۲۱)

معرفی ویژگی‌های تذهیب کتاب‌های علمی و فرهنگی

به جز کتاب‌های دینی (شامل قرآن‌ها، ادعیه و...) و کتاب‌های ادبی (شامل دیوان‌های شعر، داستان‌ها، متون نظم و نثر ادبی و...) دیگر کتاب‌ها در زمینه‌های علوم، تاریخ، جغرافیا، سفرنامه‌ها و... در گروه کتب علمی و فرهنگی قرار داده شده‌اند. یکی از اهداف اصلی تهیه کتاب‌های دینی و ادبی، زیباتر نوشتن و استفاده از نهایت هنرمندی و استادی در تذهیب و جلدسازی آنها بوده است؛ زیرا در بسیاری از آنها متن تکراری است و مطلب تازه‌ای برای ارایه و آموختن وجود ندارد اما در کتاب‌های علمی بسیاری از مطالب جدید و هدف اصلی ترجمه و بیان گزارشی از سفرها، جنگ‌ها، تاریخ، جغرافیای جهان یا آشنایی و آموزش در زمینه‌های علمی و رشته‌های گوناگون و جدید بوده است، به همین دلیل نمی‌توان این کتاب‌ها را مانند دو گروه قبلی از لحاظ تزیینات بالارزش بررسی کرد.

مایل هروی (۱۳۸۰) در این باره می‌گوید: در این دوره نسخه‌های علمی زیادی نگارش شده، ولی اکثراً ساده و بدون تزیین هستند و فقط عناوین آنها با شنگرف نوشته شده است زیرا استادان و طالبان علم، فرصت و حوصله خوشنویسی که وقت و حوصله بیشتر را التزام می‌کرده نداشتند چه برسد به تزیین آنها و آرایه‌های ابتدایی چون جدول و سرلوح را ندارند... حتی اندازه‌های متفاوت قلم در کتابت یا کتابت سرعنوان و... نیز در آنها مشهود نیست... این نسخه‌ها بیشتر در روند آموزشی و تحقیقاتی به کار می‌رفته است... مثل نسخه‌های ادبی و دینی سفارشی نبوده که دارای تزیین باشد و در کنار آموختن، خواندن، تفکر، تألیف و ترجمه، فرصت چندانی برای خوشنویسی و تذهیب نسخه وجود نداشته است. تعداد محدودی از این کتب دارای سرلوح و جدول کشی هستند که از نظر تزیینات به آنها پرداخته خواهد شد.

مشخصات کلی

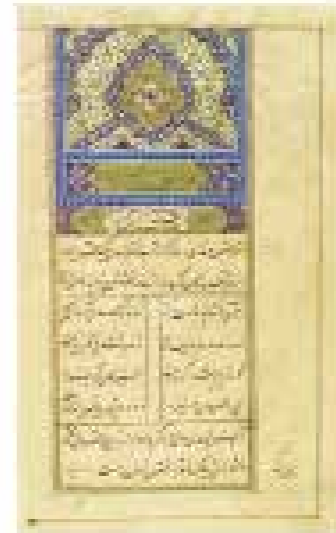
نوع خط مورد استفاده در اکثر کتاب‌ها، نستعلیق و در مواردی نسخ به شیوه کتابت دفتری جلی با مرکب مشکی (سوادنویسی) است و عناوین و اسامی به رنگ شنگرف یا طلایی نگارش گردیده‌اند. کاغذ استفاده شده در بیشتر موارد، فرنگی و ابعاد آن معمولاً وزیری است. علاوه بر هنرمندان آن دوران کتابت تعداد زیادی از کتب علمی و فرهنگی، به دست صاحب‌منصبان درباری، حکیم‌ها،

تصویر شماره ۱۵. صفحه میانی دیوان حافظ. دوره مظفری. کتابخانه ملی ملک، شماره ثبت: ۵۹۴۱.

تصویر شماره ۱۴. کلیات سعدی. ۱۳۱۹ ه.ق. موزه ملی ملک.

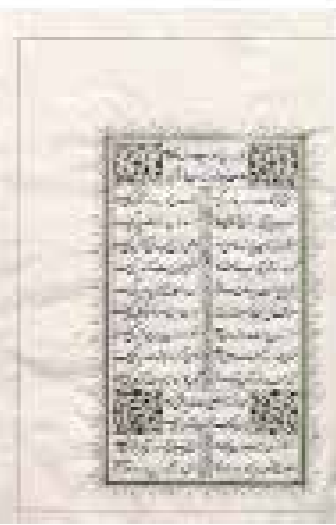
تصویر شماره ۱۳. منشآت فرهاد میرزا معتمدالدوله. ۱۲۹۶ ه.ق. کتابخانه ملی ملک، شماره ثبت: ۳۷۰۵.

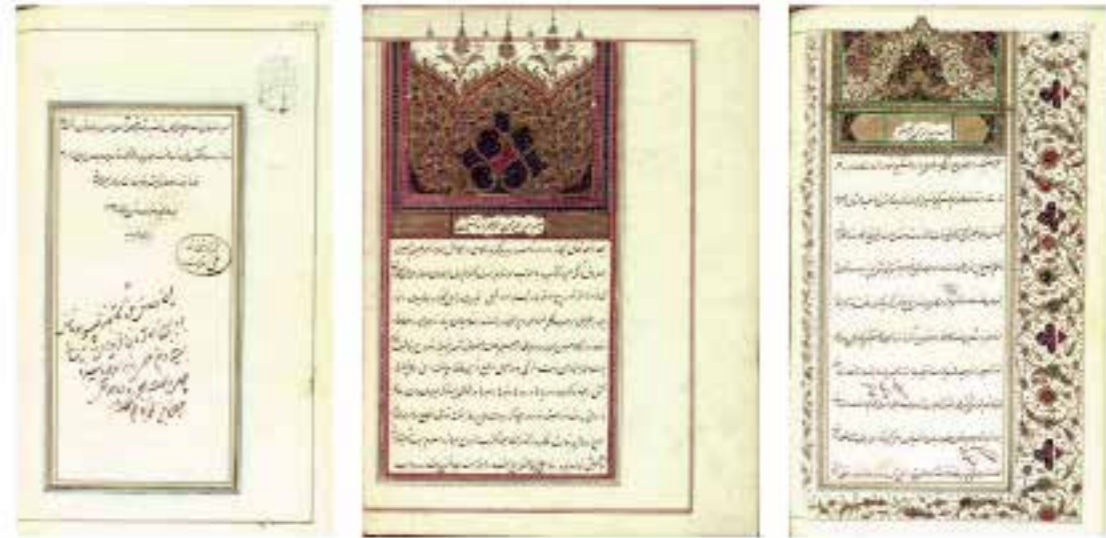
تصویر شماره ۱۸. ادویه و نسخه‌جات. ۱۲۹۴ ه.ق. کتابخانه ملی ملک، ش ۴۵۴۶. صفحه میانی.

تصویر شماره ۱۷. کلیات سعدی. ۱۳۱۹ ه.ق. موزه ملی ملک. صفحه پایانی.

تصویر شماره ۱۶. دیوان حافظ. ۱۳۱۷ ه.ق. کتابخانه ملی ملک، شماره ثبت: ۵۹۶۹. صفحه میانی.

تصویر شماره ۱۹. مجموعه (عنوان و نشان و ترسیم دوایر و اشکال هندسی) قبل از ۱۳۰۵ ه.ق. کتابخانه ملی ملک، ش ۳۴۰۶.

تصویر شماره ۲۰. جغرافیای اصفهان ۱۳۰۸ ه.ق. کتابخانه ملی ملک، ش ۳۷۷۶.

تصویر شماره ۲۱. مجموعه (عنوان و نشان و ترسیم دوایر و اشکال هندسی) قبل از ۱۳۰۵ ه.ق. کتابخانه ملی ملک، ش ۳۴۰۶.

نتیجه‌گیری

با بررسی کتب مذهب دوره قاجار بر اساس آثار موجود در کتابخانه و موزه ملی ملک می‌توان چنین نتیجه‌گیری کرد که: کتاب قرآن به دلیل تقدسی که داشته، همیشه مورد توجه بوده و بیشترین تعداد کتاب‌های مذهب، مربوط به کتاب‌های دینی و اکثراً دارای تذهیب‌هایی ارزشمند در چندین صفحه آغازین، میانی، پایانی و فهرست سور و دعای پیشواز و بدرقه است. تنوع در ترکیب‌بندی و ساختار متون ادبی بیش از متون دینی است و گویا هنرمند مذهب در مورد کتاب قرآن به دلیل مقدس بودن و اهمیت خاص آن، از نوآوری زیاد در تزئین خودداری می‌کرده، در حالی که در مورد نسخه‌های ادبی در استفاده از ترکیب‌بندی‌ها، رنگ‌ها و نقوش آزادی بیشتری داشته است. کمترین تزئینات مربوط به کتاب‌های علمی است. یکی از اهداف اصلی تهیه کتاب‌های دینی و ادبی، زیباتر نوشتن و استفاده از نهایت هنرمندی و استادی در تذهیب و جلدسازی آنها بوده است؛ زیرا در بسیاری از

آنها متن تکراری است و مطلب تازه‌ای برای ارایه و آموختن وجود ندارد اما در کتاب‌های علمی بسیاری از مطالب، جدید و هدف اصلی، ترجمه و بیان گزارشی یا آشنایی و آموزش در زمینه‌های علمی و رشته‌های گوناگون و جدید بوده است. رعایت تقارن، رنگ‌های گرم و روشن و پرداختن بیش از حد به جزییات، ظرافت‌ها و ریزه‌کاری‌ها از ویژگی‌های تذهیب این دوره است.

پی‌نوشت

۱. آهار مابعی از نشاسته، کتیرا، صمغ و... که به جهت استحکام کاغذ و برآق کردنش به آن می‌مالند. برای آنکه کاغذ نازک و محکم شود، پرز ندهد، نشو نکند و شفاف شود، آهار می‌دهند و مهره می‌زنند (مایل هروی، ۱۳۷۲: ۵۲۷).

۲. پوششی است زرین که در میانه و فرجه سطرها عمل می‌شده است و عموماً دور پوشش مزبور تحریر می‌گردیده است (مایل هروی، ۱۳۷۲: ۶۹۷).

۳. گونه‌ای از تحریر که دندان‌دار است و شبیه است به دندان‌های موش در ریزی و تیزی. غالباً با سیاهی گرداگرد خط یا پلان‌اندازی بین سطور کشیده می‌شود (مایل هروی، ۱۳۷۲: ۶۵۶).

۴. محرر کردن: خطی بسیار باریک و نازک، عموماً به رنگ مشکی و به‌ندرت با الوان دیگر که به دور جدول‌های زرین و الوان یا بر اطراف خطوط یا تصاویر و نقشه‌ها که به زر یا مرکب الوان بوده، می‌کشیدند. به جهت آنکه متن جدول یا کلمات خط یا تصویر و نقش بهتر نموده شود (مایل هروی، ۱۳۷۲: ۵۹۲).

۵. ختایی: دارای نقوش پیچ‌درپیچ گل و بوته است. مذهب یا نقاش، طرح ختایی را به صورت گل و برگ تزئینی گسترده شده می‌آراید. همچنان که پرندگان خوش‌الحان با نغمه‌سرایی روی شاخه‌های گیاه غوغایی برپا می‌کنند. احمد قمی به صراحت اسلیمی و ختایی را دو فن از هفت فن اصلی نقاشی به شمار آورده است (مایل هروی، ۱۳۷۲: ۶۳۷).

۶. خطوطی که با فاصله معین از جدول و حاشیه، در سه طرف صفحه (بالا، پایین و سمت مقابل عطف) می‌کشند، به طوری که جدول و حاشیه دو صفحه مقابل هم را احاطه می‌کند (مایل هروی، ۱۳۷۲: ۷۶۷).

۷. گونه‌ای از اسلیمی که نقش اصلی آن به ماری می‌ماند، دارای پیچ‌وخم‌های بسیار. در عرف مذهبیان به آن بژمه گفته می‌شود (مایل هروی، ۱۳۷۲: ۵۷۸).

۸. کلمه‌ای که در پایان صفحات کتاب، در سمت چپ، در زیر سطر آخر می‌نوشتند و همان واژه‌ای است که در

آغاز نخستین سطر صفحه بعد قرار دارد. عموماً با قلم خفی‌تر از متن به هیأت چلیپا می‌نوشتند. به‌لحاظ شناخت ترتیب و توالی صفحات نسخه حایز اهمیت است (مایل هروی، ۱۳۷۲: ۶۶۳).

منابع

۱. — (۱۳۷۲). کتاب آرایه در تمدن اسلامی. مشهد. آستان قدس رضوی.
۲. — (پاییز ۱۳۸۸). آشنایی با مکاتب نگارگری. جزوه کلاسی کارشناسی ارشد رشته هنرهای اسلامی. اصفهان. دانشگاه هنر اصفهان.
۳. آیت‌اللهی، حبیب‌الله (۱۳۸۷). مبانی نظری هنرهای تجسمی. تهران: سمت.
۴. ذابح، ابوالفضل (پاییز ۱۳۸۷). فن شناسی آثار. جزوه کلاسی کارشناسی ارشد رشته مرمت. تهران. دانشگاه هنر تهران.
۵. رهنورد، زهرا (۱۳۸۶). کتاب آرایه. تهران. سمت.
۶. مایل هروی، نجیب (۱۳۸۰). تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی. تهران. وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی سازمان چاپ و انتشارات.

7. Barakat, heba nayel.(2006). Al-Quran (the sacred art of revelation). Malaysi. Islamic Art Museum Malaysia.